

ZBIGNIEW T. WIERZBICKI

PÓŁ WIEKU SOCJOLOGII WSI W POLSCE

CZY RZECZYWIŚCIE PÓŁ WIEKU?

Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta. Wydane prawie pół wieku temu (1918 r.) dzieło *The Polish Peasant in Europe and America*, dotąd zresztą nie przetłumaczone na język polski, nie wywarło bezpośredniego większego wpływu na polską socjologię zajmującą się problematyką wsi. Wydaje się, że przyczyną tego w znacznie mniejszym stopniu był niewielki krąg czytelników tego dzieła (językami znanymi powszechnie przez polskich naukowców były wówczas francuski i niemiecki), a raczej fakt, że odbiegało ono zbyt silnie pod względem metody i treści od dotychczasowych zainteresowań i prac polskich socjologów, etnologów i historyków wsi. Sprawy wsi i ludu wiejskiego były bowiem przedmiotem analiz naukowych w Polsce na długo przed dziełem Thomasa i Znanieckiego, lecz przeważnie w aspekcie historycznym lub etnograficznym, później, począwszy od drugiej połowy XIX w., coraz częściej i w ekonomicznym. Pojawiające się wcześniej prace, które można by uznać za socjologiczne, jak np. L. Górskiego *Uwagi nad obecnym stanem robotników wiejskich w Królestwie Polskim*¹, są zjawiskiem odosobnionym.

Określenia „socjologia wsi” oczywiście nie stosowano do lat dwudziestych, a tematy, które dzisiaj bez wahania do niej zaliczamy, jak np. strukturę agrarną, systemy produkcji, skład społeczno-zawodowy ludności wiejskiej itp. traktowano jako przynależne do działu ekonomii rolnej, polityki agrarnej bądź społecznej agronomii. Później, gdy wszedł w użycie termin „socjologia wsi”, wiele zagadnień, jak np. uwarstwienie społeczne, rodzina wiejska, systemy wartości czy kultury materialnej zaliczano raczej do socjologii ogólnej, niekiedy do etnografii². Tymczasem,

¹ L. Górski, *Uwagi nad obecnym stanem robotników wiejskich w Królestwie Polskim*, 1860, ss. 126. Autor, pod silnym wpływem Le Play'a, włącza do pracy tłumaczenie jednej z monografii rodzinnych z „Les Ouvriers Européens”. Weześniejsza, bo z 1845 r. praca tegoż autora — *O obecnym stanie gospodarstwa wiejskiego w Rawskim*, zawiera socjologicznie ujęty rozdział „Stan włościan”, uzasadniający konieczność zmiany ustroju rolnego.

² Zob. B. Gałęski, *Rural Sociology in Contemporary Poland (Principal Research and some Results)*, The Pol. Sociological Bulletin 1961, nr 1—2, oraz *Socjologia wsi. Pojęcia podstawowe*, Warszawa 1966, s. 9 i n.

jeśli pominąć owe dwie wczesne prawie socjologiczne prace jako zjawisko wyjątkowe oraz prace etnograficzne czy historyczno-społeczne z drugiej połowy XIX w. jako zbyt odległe od tego, co dzisiaj nazywamy socjologią wsi, to wiele polskich prac z początku XX w. można już śmiało zaliczyć tematycznie do socjologii wsi, mimo ich specyficznego nieraz nastawienia czy też metodologicznej nieporadności.

W 1903 r. Ludwik Krzywicki (1859—1941)³ wydał po dwunastoletnich studiach pracę *Kwestia rolna. Przełom w produkcji środków spożywczych w II poł. XIX w.* Oparta na obfitym materiale porównawczym z wielu krajów, mogłaby być śmiało uważana za zwiastuna dzisiejszego „agribusinessu”, a rozdział „Kwestia włościańska” za przykład wnikliwej, niemal nowoczesnej analizy przemian struktury społecznej i postaw chłopów pod wpływem kapitalistycznej industrializacji kraju oraz postępu techniczno-ekonomicznego w skali światowej. W tym samym roku Julian Marchlewski⁴, dobry znawca rolnictwa europejskiego, opublikował *Stosunki społeczno-ekonomiczne na ziemiach polskich zaboru pruskiego* oraz liczne artykuły. Oczywiście, prace Marchlewskiego, pisane z określonego punktu widzenia, są w tej samej mierze pracami socjologicznymi, co np. prace Kautsky'ego.

Nieco wcześniej w zaborze austriackim F. Bujak (1875—1953)⁵, historyk gospodarczy i ekonomista rolny, zapoczątkowuje empiryczne badania nad wsią w postaci całościowych monografii społeczności wiejskich. Początkowo pod wpływem Le Playa — jeśli chodzi o budżety rodzinne, a szwajcarskiego ekonomisty E. Laura — jeśli chodzi o ekonomikę gospodarstwa chłopskiego, tworzy następnie własną szkołę badań monograficznych wsi, w której kładzie się wprawdzie nacisk na społeczno-historyczną ewolucję oraz ekonomiczne zagadnienia gospodarstwa chłopskiego, lecz uwzględnia również w dużym stopniu socjologiczny punkt widzenia. Pierwsze jego monografie (integral case studies): Maszkienic (1902 i powtórna 1911) oraz Żmiącej (1903) stały się w następnych latach,

³ Ludwik Krzywicki, ekonomista, demograf, antropolog i socjolog, wywarł silny wpływ na polską socjologię. Z jego licznych prac w różnych językach, w angielskim mamy *Primitive Society and Its Vital Statistics*, London 1934. Zob. E. M. Znaniecki, *Eastern European Sociology*. A. Polish Sociology, w: G. Gurvitch i W. E. Moore (wyd.), *Twentieth Century Sociology*, New York 1945, s. 706, oraz J. Lutyński, *Ludwig Krzywicki — Works*, The Pol. Sociological Bulletin 1962, nr 1, s. 151.

⁴ J. Marchlewski (1866—1925), działacz rewolucyjny, był przewodniczącym Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski (w okresie wojny polsko-radzieckiej, w 1920 r.). Jego artykuł *Sprawa rolna a rewolucja socjalistyczna* (Moskwa 1927) stał się podstawą dla projektu tez agrarnych Lenina, a następnie programu rolnego III Międzynarodówki.

⁵ Bujak założył i kierował Wydziałem Ekonomiki Rolnej Drobnych Gospodarstw w Instytucie "Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, który opublikował w tzw. Bibliotece Puławskiej w okresie międzywojennym około 100 tomów prac na temat wsi, w tym około 20 monografii pojedynczych wsi.

aż do drugiej wojny, wzorem dla wielu monografii wsi lub rejonów w Polsce. Pod koniec międzywojennego dwudziestolecia pojawiają się pierwsze par excellence socjologiczne monografie społeczności lokalnych, np. doskonała praca K. Dudy-Dziewierz: *Wieś małopolska i emigracja amerykańska. Studium wsi Babica pow. rzeszowskiego* (1938). Mimo stawianych Bujakowi dzisiaj zarzutów (nie uwzględnienie czynnika klasowego oraz dążenie do ujmowania zbyt szerokiego zakresu zagadnień, co prowadziło do powierzchownych analiz), przyznaje ma się powszechnie zasługę wprowadzenia do polskiej socjologii konkretnej wiedzy o rzeczywistości w miejsce spekulacji filozoficznych.

Równie silnie opierał się na rzeczywistych danych: historycznych bądź ekonomiczno-statystycznych, W. Grabski w Warszawie⁶. W 1910 r. opublikował *Materiały w sprawie włościańskiej* (t. I i II), o dość silnym społeczno-narodowym aspekcie, zrozumiałym z uwagi na politykę okupanta rosyjskiego, który próbował wygrywać „kwestię włościańską” w centralnej Polsce dla swoich celów.

Cytowane tu ważniejsze publikacje pierwszego dziesięciolecia XIX w. pozwalają nam przesunąć początki socjologii wsi na ten okres. Brak nazwy „socjologia wsi” oraz pewne specyficzne cechy prowadzonych w tej dziedzinie badań (np. aspekty narodowe lub klasowe) nie mogą stanowić zasadniczej przeszkody w uznaniu ich za „prace socjologiczne”, tym bardziej że owe specyficzne cechy będą jeszcze długo charakterystyczne dla polskiej socjologii wsi.

ZŁOTY OKRES POLSKIEJ SOCJOLOGII

Zasługa wyodrębnienia socjologii wsi z historii społecznej, ogólnej socjologii i ekonomii albo polityki rolnej należy niewątpliwie do W. Grabskiego, który w 1936 r. założył Instytut Socjologii Wsi w Warszawie oraz czasopismo „Roczniki Socjologii Wsi”⁷, chociaż on sam był gotów za założyciela socjologii wsi w Polsce uznać W. Thomasa...! W tym samym 1936 r. ukazało się kilka głośnych prac socjologicznych S. Czarnowskiego *Podłoże ruchu chłopskiego*⁸, J. S. Bystronia *Kultura ludowa* (s. 450) — dzieło socjologiczne zajmujące się przemianami w tej dzie-

⁶ W. Grabski — ur. 1873, zm. 1938, był w latach międzywojennych profesorem Wyższej Szkoły Rolniczej w Warszawie oraz ministrem skarbu i premierem rządu polskiego w latach 1923—1925.

⁷ W tym samym roku co *Rural Sociology*, lecz na skutek przedwczesnej śmierci Grabskiego i wybuchu drugiej wojny przestały wychodzić w 1939 r. (wznowione dopiero w 1963 r.). W 1936 r. powstał również w Warszawie Państwowy Instytut Kultury Wsi z J. Chałasińskim jako kierownikiem.

⁸ S. Czarnowski (1879—1937), uczeń Durkheima, profesor uniwersytetu w Warszawie, nie był socjologiem wsi: jego główne dzieło: *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże a św. Patryk — bohater narodowy Irlandii*, wyszło w języku francuskim w Paryżu w 1919 r.

dzinie, m.in. pod wpływem miasta, wreszcie *Pamiętniki chłopów* z obszernym wstępem analitycznym L. Krzywickiego⁹.

Te nieprzeciętne prace były oczywiście poprzedzone szeregiem innych publikacji, by przykładowo wymienić: J. S. Bystronia *Wstęp do ludoznawstwa* (1926 r., ss. 220), J. Chałasińskiego *Drogi awansu społecznego robotnika* (1931 r., ss. 187), wreszcie W. Bronikowskiego *Drogi postępu chłopu polskiego* (1934 r., ss. 384). Dwie ostatnie prace stanowiły swego rodzaju nowość: Bronikowski przedstawił w jaki sposób, a więc jakimi drogami realizuje się postęp na wsi, natomiast Chałasiński dał studium o awansie społecznym robotnika rolnego na podstawie autobiografii zebranych w drodze pierwszego w świecie, jak się zdaje, konkursu na życiorys własny robotnika, zorganizowanego w 1921 r. przez Instytut Socjologiczny w Poznaniu. Napisane pod wyraźnym wpływem *The Polish Peasant*, stanowi w pewnym sensie jego dopełnienie (zamiast listów — autobiografie, w miejsce emigracji do Ameryki — emigracja do Westfalii i Nadrenii).

Dwa lata po przełomowym 1936 r. Chałasiński wydał czterotomowe *Młode pokolenie chłopów*, oparte na 1544 życiorysach (zebranych w drodze konkursu) z przedmową F. Znanieckiego¹⁰, które pod pewnymi względami odegrało w polskiej socjologii niemal taką rolę, jak w amerykańskiej *The Polish Peasant*. Chałasiński analizuje w swej pracy problemy warstwy chłopskiej pod kątem widzenia kształtowania się świadomości społecznej — zarówno w płaszczyźnie społeczności lokalnej, jak i narodowej. Chałasiński zresztą nie ograniczał się wyłącznie do materiałów autobiograficznych, gdyż pomocniczo korzystał w swych pracach również z socjograficznych monografii wiejskich społeczności lokalnych.

Jeśli pojawienie się nazwy „socjologia wsi” w 1936 r. nie wprowadziło żadnych istotnych zmian do istniejącego już faktycznie działu nauki, to jednak ułatwiło proces krzepnięcia oraz sprecyzowania kierunków. Można wśród nich wymienić trzy główne: pierwszy — to monografie skupisk wiejskich wzorujące się na pierwszych pracach Bujaka; drugi — to metoda dokumentów osobistych, dzięki której jej twórca, F. Znaniecki, mimo iż po *The Polish Peasant* nie napisał żadnej pracy z dziedziny socjologii wsi, oddziałal na nią silnie pośrednio; kierunek ten reprezentował przede wszystkim Polski Instytut Socjologiczny w Poznaniu; trzeci kierunek reprezentował Krzywicki i jego Instytut Gospodarstwa Społecznego w Warszawie, który posługiwał się również metodą do-

⁹ Tom I *Pamiętników chłopów* ukazał się w 1935 r., a tom II w 1936 r.; wydał je Instytut Gospodarstwa Społecznego z przedmową wybitnej pisarki polskiej M. Dąbrowskiej. Pod wpływem tej książki ogłoszono analogiczny konkurs w Czechosłowacji; skrócone wydanie rosyjskie *Pamiętników* ukazało się pt. *Polskije krestianie o swojej żizni* (Moskwa 1936).

¹⁰ F. Znaniecki pisze tam m. in.: „Nie ma dotąd w literaturze socjologicznej dzieła opartego na równie bogatym materiale autobiograficznym [...]” (s. IX).

kumentów osobistych, lecz traktowaną zasadniczo inaczej: dla Krzywickiego autobiografie czy listy nie były opisem pewnych niezależnych procesów świadomościowych, lecz źródłem informacji o rzeczywistym społeczno-ekonomicznym życiu autora. Skutkiem tego jednak poddawał je dalej idącej weryfikacji niż czynił to Znaniecki, mianowicie przy pomocy uzupełniających badań opartych na materiale statystyczno-ekonomicznym. I tak, przykładowo interpretacja opublikowanych *Pamiętników chłopów* została poniekąd sprawdzona i uzupełniona pracą *Struktura społeczna wsi polskiej* (1937 r., ss. 232), opartą na kwestionariuszu-ankiecie przeprowadzanej w 53 wsiach (5714 gospodarstw), a będącą pierwszą publikacją w zamierzonej serii „Sprawy Agrarne”. Tym samym materiały autobiograficzne były uważane przez Krzywickiego raczej za pomocnicze, choć ważne źródło wiedzy o rzeczywistości, i jego Instytut na pierwszym miejscu stawiał bardziej obiektywne badania statystyczno-ekonomiczne, co było do przyjęcia również przez marksistów¹¹. Posługując się językiem metodologów można powiedzieć, że dla Znanieckiego istotne było przede wszystkim to, co dokumenty osobiste wyrażały, dla Krzywickiego to, co znaczyły.

Przedwojenna socjologia wsi w Polsce różniła się dość znacznie od amerykańskiej: niewątpliwie młodsza od niej powstała w inny sposób, bo wyłoniła się stopniowo z historii społecznej, ekonomiki rolnictwa i socjologii ogólnej; jej zainteresowania koncentrowały się od początku raczej na ludności wsi jako warstwie i na jej strukturze społecznej, podczas gdy amerykańska skierowywała się raczej ku społeczności lokalnej i życiu wsi, którą przeciwstawiano miastu, ocenianemu na ogół negatywnie; wreszcie polska socjologia wsi interesowała się bardziej ogólnymi problemami w aspekcie klasowym i narodowym, jak np. raczej kwestią sprawiedliwości społecznej niż praktycznymi problemami wiejskiego życia. Była tym samym mniej pragmatyczna niż amerykańska. Była na pewno inna i na inną, europejską tylko skalę; stanowiła jednocześnie integralną część ówczesnej socjologii w Polsce, o której amerykański socjolog T. Abel napisał, że była przed drugą wojną „najżywotniejszym i najlepiej zorganizowanym [...] ośrodkiem socjologii w Europie”¹².

¹¹ Z marksowskiego punktu widzenia krytykę metody Znanieckiego przeprowadził A. Schaff, *Metoda dokumentów osobistych a społeczne badania terenowe*, Myśl Filozoficzna 1952, nr 3. Do tej metody krytycznie odniósł się również Grabski, którego interesował jednak mniej filozoficzny aspekt zagadnienia, a raczej praktyczny pożytek z materiałów autobiograficznych. Na przykładzie *Pamiętników chłopów* pokazał, że notując częstość poszczególnych faktów i opinii występujących w życiorysach oraz konfrontując je niekiedy z obrazem ogólnej rzeczywistości można dojść do częściowo innych wniosków niż Krzywicki (W. Grabski, Przegląd Socjologiczny 1936 t. IV, z. 3—4).

¹² T. Abel, *Sociology in Postwar Poland*. American Sociological Review 1950, nr 1, s. 104.

STAN OBECNY I TENDENCJE ROZWOJOWE

Z trzech istniejących przed wojną kierunków nadal jest rozwijany kierunek wytyczony przez Krzywickiego i jego Instytut Gospodarstwa Społecznego¹³. Zanikły niemal zupełnie pozostałe dwa kierunki, dla różnych zresztą przyczyn, co nie znaczy, że Znaniecki czy Bujak, podobnie jak inni wybitni socjologowie, nie wywierają nadal wpływu na socjologię wsi w Polsce. Wprawdzie istniały pewne próby kontynuacji szkoły Bujaka, z uwzględnieniem oczywiście postępu, jaki się tymczasem dokonał w naukach społecznych, lecz mimo kilku dobrych monografii społeczności wiejskich¹⁴, nie zostały one uwieńczone powodzeniem. Tradycję i metody Krzywickiego przejął Zakład Społecznej Struktury Wsi Instytutu Ekonomiki Rolnej (pierwsze badania przeprowadzono już w 1947 r.). Początkowo nastawiony na poznanie stopnia klasowego rozwarstwienia wsi, następnie, w miarę różnicowania się ludności wiejskiej według kryterium zawodowego i środowiskowego, Zakład ten objął badaniem tendencje i prawidłowości zmian struktury społecznej w warunkach socjalistycznego uprzemysłowienia, by ostatecznie włączyć do programu prac również aspekty działalności ekonomicznej chłopów, typy wsi, procesy dezintegracji społeczności lokalnych. Mimo iż jego zadanie gromadzenia i dostarczania naukowo opracowanych informacji i materiałów dla agrarnej polityki władz państwowych należy uznać za ważne, główną badawczą placówką w omawianej dziedzinie jest Zakład Socjologii Wsi Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. Współpracuje on zresztą blisko z poprzednią placówką (obiema kieruje doc. B. Gałęski), lecz jest nastawiony na teoretyczne badania, co wymaga bardziej różnorodnych metod i technik badawczych. W jego działalności warto wyróżnić: opracowanie perspektywicznego, długofalowego planu badań, inspirującego pośrednio inne placówki w zakresie tematyki podejmowanych prac; organizowanie corocznie ogólnopolskich konferencji; wydawanie od 1963 r. „Roczników Socjologii Wsi” oraz bibliografii książek i artykułów (po polsku i angielsku).

Na trzecim miejscu należałoby postawić silny ośrodek krakowski: ka-

¹³ Reaktywowany po drugiej wojnie dopiero w 1957 r.

¹⁴ W tym powtórne studium jednej ze wsi opisanej przez Bujaka: Z. T. Wierzbicki, *Żmija w pół wieku później*, 1963, ss. 485. Ponadto inne monografie, lecz poświęcone tylko jednemu jakiemuś problemowi na przykładzie wybranej wsi: W. Styś, *Drogi postępu gospodarczego wsi. Studium szczegółowe na przykładzie zbiorowości próbnej Husów*, 1948, ss. 344; J. Turowski, *Zmiany społeczne wsi a miasto. Na podstawie socjografii wsi Nasutów*, 1949, ss. 183; S. Nowakowski, *Przeobrażenia społeczne wsi opolskiej*, 1960, ss. 356; D. Gałąż, *Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów. Na przykładzie wsi Bochen, pow. Łowicz*, 1911, ss. 247; F. W. Mleczek, *Z badań nad aktywnością społeczną, i zawodową chłopów. Studium na przykładzie wsi Łysa Góra*, Wrocław 1964, ss. 311; M. Biernacka, *Potakówka, wieś pow. Jasło, 1890—1960*, Warszawa 1962, ss. 234.

tedrę socjologii i etnografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (prof. K. Dobrowolski), o nastawieniu historyczno-kulturowym i etnograficznym, oraz katedrę geografii ekonomicznej Wyższej Szkoły Pedagogicznej (prof. M. Dobrowolska), o wyraźnym jednak nastawieniu socjologicznym. Aktywnym ośrodkiem socjologii wsi jest również Katolicki Uniwersytet w Lublinie (prof. J. Turowski) oraz katedry etnografii w uniwersytetach: Warszawskim (prof. A. Kutrzeba-Pojnarowa) i Łódzkim (prof. K. Zawistowicz-Adamska). Również pewne badania socjologiczne, głównie nad procesami integracyjnymi i adaptacyjnymi na ziemiach zachodnich przyłączonych do Polski po drugiej wojnie, prowadzi Instytut Śląski w Opolu i Instytut Zachodni w Poznaniu¹⁵,

Szczególną rolę w badaniach procesów i skutków industrializacji spełnia powołany przy Polskiej Akademii Nauk Komitet Badań Rejonów Uprzemysłowionych. Koordynuje on i zleca prace badawcze na obszarze kilku, do niedawna czysto rolniczych regionów, objętych obecnie budową wielkich fabryk i kopalni (tzw. wielkie budowle socjalizmu)¹⁶. Współpracownikami są najczęściej odpowiednie katedry uniwersyteckie, instytuty oraz Ośrodek Badania Opinii Publicznej przy Polskim Radio w Warszawie, który wykonał kilka poważniejszych prac z dziedziny socjologii wsi. Komitet zajmuje się przemianami zarówno na terenie wsi, jak i miast, publikując wyniki badań bądź w swym periodyku „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych”, bądź w wydawnictwach książkowych¹⁷. Na lata 1970—1973 przewiduje się dokonanie syntezy prowadzonych badań. Najczęściej stosowaną metodą jest badanie ankietowe w różnych okresach czasu i o różnym nasileniu, przy czym duży nacisk kładzie się na współpracę socjologów z ekonomistami.

Ogólne stwierdzenie, że wszystkie placówki socjologiczne w Polsce zajmują się bezpośrednio lub pośrednio skutkami industrializacji i urbanizacji niewiele nam właściwie mówi bez szczegółowego sprecyzowania tematyki badań. Można wyróżnić następujące główne tematy ze wspom-

¹⁵ Przykładowo wymieniam: S. Nowakowski, *Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim*, 1957, ss. X+166; K. Żygulski, *Repatrianci na ziemiach zachodnich*, 1962, ss. 221 (zarówno na wsi, jak i w mieście); Z. Dulczewski (red.), *Tworzenie się nowego społeczeństwa na ziemiach zachodnich*, 1961, ss. 299; B. Chmielewska, *Społeczne przeobrażenia środowisk wiejskich na ziemiach zachodnich. Na przykładzie pięciu wsi w woj. zielonogórskim*, 1965, ss. 254.

¹⁶ Płock (rafinerie nafty), Konin (kopalnie węgla i elektrownia), Puławy (fabryki nawozów azotowych), Tarnobrzeg (kopalnie i huty siarki), Lubin (kopalnie i huty miedzi), Bełchatów (projektowane kopalnie węgla).

¹⁷ Liczba badanych problemów w 1965 r. wynosiła 88, w tym 45 na terenie wsi. A oto parę publikacji: D. Gałaj, *Chłopi-robotnicy wsi płockiej. Rzeczywistość i opinie*, 1964, ss. 160; L. Kaczmarczyk, *Problem gospodarstw zaniedbanych w opinii mieszkańców 6 wsi pow. Płock*, 1964 r. (analogiczna praca dla sześciu wsi w powiecie puławskim); Z. Adamowski, *Ewolucja zatrudnienia w rolnictwie polskim (w świetle badań ankietowych w indywidualnych gospodarstwach chłopskich w l. 1950—1960)*, ss. 480.

nianego planu Zakładu Socjologii IFiS, nad którymi pracuje się obecnie w Polsce:

1. Zmiany w klasowej i zawodowej strukturze ludności wiejskiej; kształtowanie się zawodów rolniczych;
2. Migracje ze wsi do miast;
3. Kształtowanie się nowoczesnego przedsiębiorstwa rolnego oraz zmiany w materialnych warunkach życia, budżety rodzinne, dyfuzja innowacji;
4. Lokalne społeczności wiejskie i kształtowanie się społeczności ponadlokalnych, formowanie się społeczności w spółdzielniach produkcyjnych i państwowych gospodarstwach rolnych;
5. Zmiany modelu rodziny wiejskiej;
6. Zmiany w kulturze i obyczajach życia wsi.

Z uwagi na szeroko rozumiane skutki industrializacji i urbanizacji wsi, swoboda wyboru tematu jest znaczna — pozwala w praktyce zaspokoić szeroki wachlarz zainteresowań badaczy. Niewątpliwie najbardziej zaawansowane są badania nad migracjami (temat 2): jawną i ukrytą (tzw. chłopci-robotnicy)¹⁸, nad budżetami rodzinnymi — będące kontynuacją przedwojennych prac Instytutu w Puławach, a użyteczne zarówno dla socjologii rodziny, jak i ekonomiki przedsiębiorstwa chłopskiego (temat 2, 3 i 6)¹⁹; nad strukturą klasową i zawodową ludności wiejskiej oraz formowaniem się zawodu rolnika (temat 1)²⁰; nad przemianami kulturalnymi (temat 6)²¹. Nieco słabiej są rozwinięte badania nad przemianami w obyczajach, na ogół rozproszone w różnych ośrodkach i publikowane przeważnie w czasopiśmie bądź w pracach zbiorowych o charakterze

¹⁸ Między innymi M. Pohoski, *Migracje ze wsi do miast*, 1963, ss. 241; M. Dzie-wicka, *Chłopi-robotnicy*, 1963, ss. 206; W. Makarczyk, *Czynniki stabilizacji w za-wodzie rolnika i motywy migracji do miast*, 1964, s. 209; R. Turski, *Między mia-stem a wsią. Struktura społeczno-zawodowa chłopów-robotników w Polsce*, 1965, ss. 305.

¹⁹ Przede wszystkim M. Czerniewska, *Budżety domowe rodzin chłopskich*, (1963); następnie prace Komitetu Badań Rejonów Uprzemysłowionych, jak na przykład *Indywidualne wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw chłopskich w rejonie Pło-cka 1962/63*, Warszawa 1964, itp.

²⁰ J. Tepicht (red.), *Společno-ekonomiczna struktura w Polsce Ludowej. Wy-niki badań ankietowych gospodarstw indywidualnych*, Warszawa 1957, ss. XL+212; A. Szemberg, *Przemiany struktury agrarnej gospodarstw chłopskich w l. 1952—1960*, 1962, ss. 122; B. Gałęski, *Chłopi i zawód rolnika. Studia z socjologii wsi*, War-szawa 1963, ss. 162; B. Gałęski, *Společna struktura wsi. Problematyka i metody badań*, 1964, ss. 154.

²¹ M. in. studium ogólnoteoretyczne A. Kłoskowskiej, *Kultura masowa*, 1964, ss. 482, monograficzne: K. Zawistowicz-Adamska (red.), *Studia i materiały do hi-storii kultury wsi polskiej w XIX i XX w.*, 1958, ss. 436, oraz teje autorki *Společność wiejska [...] Zaborów 1937—38*, 1958, ss. 323; B. Gołębiowski, Z. Grzelak, W. Łowicki, *Kluby prasy i książki „Ruch”*, 1965, ss. 213.

etnograficznym²². Ostatnie dwa tematy uwzględnia się w ramach badań nad lokalnymi społecznościami wiejskimi, które — jak dotąd — z wyjątkiem jednego studium monograficznego J. Turowskiego, nie przekształciły się w badania nad tworzeniem się społeczności ponadlokalnych²³. Rodzina wiejska (temat 5) była od dawna i jest nadal przedmiotem zainteresowań socjologów polskich, lecz badania nie wykroczyły poza osiągnięcia okresu przedwojennego²⁴. Niewiele lepiej wygląda sytuacja na odcinku badań religijności ludu polskiego²⁵. Niedawno podjęto badania nad instytucjami nie istniejącymi przed wojną: spółdzielniami produkcyjnymi, kółkami rolniczymi oraz majątkami państwowymi. Paradoksalne, że na dwa pierwsze tematy, wyraźnie socjologiczne, mamy w polskiej literaturze więcej prac ekonomicznych niż socjologicznych.

Również dość późno rozpoczęto prace nad dyfuzją innowacji rolniczych, lecz za to od razu w skali międzynarodowej (pod auspicjami European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences in Vienna). Inicjatorami projektu są socjolog francuski H. Mendras i polski B. Gałęski. Przewiduje się równoległe badania według tych samych metod w Czechosłowacji, Jugosławii, Francji, Polsce, Rumunii, na Węgrzech i we Włoszech.

Oddzielna wzmianka należy się działowi dokumentów osobistych, niewątpliwie oryginalnemu polskiemu wkładowi do światowej literatury socjologicznej. Wyjawszy lata wojny i okupacji oraz powojenne dziesięciolecie, przeżywa ten dział niezwykle ilościowy rozwój, szczególnie po 1956 r.: 280 konkursów na pamiątniki (w latach 1920—1939 około 20), które objęły około 200 tys. osób.

W okresie ostatniego półwiecza socjologia wsi w Polsce przeszła dość znamiennej ewolucję: od teoretycznych społeczno-historycznych bądź eko-

²² Na przykład *Studia Socjologiczne*, *Przegląd Socjologiczny*, *Lud*, *Etnografia Polska*. Spośród prac zbiorowych cennych dla socjologa warto wymienić: *Kulturę ludową Wielkopolski*, t. I i II, Poznań 1964 i 1964, oraz *Kurpie — Puszcza Zielona*, Wrocław 1965 (tom I—III).

²³ Praca J. Turowskiego, *Przemiany wsi pod wpływem zakładu przemysłowego. Studium rejonu Milejowa*, 1964, ss. 230, jest szczególnie interesującym przypadkiem, gdyż dotyczy wpływu dużego zakładu przemysłowego rolno-spożywczego zlokalizowanego na wsi.

²⁴ Na wspomnienie zasługuje przedwojenna pozycja: Z. Mysłakowski i inni, *Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze*, 1931, ss. 362, a z powojennych: D. Markowska, *Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podhalańskiej*, 1964, ss. 325. Dość dużo pozycji artykułowych, szczególnie w czasopismach etnograficznych, np. S. Matczakowa, *Dziecko w rodzinie wiejskiej*, *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 1963, s. 131.

²⁵ *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego* S. Czarnowskiego (1957) jest nadal pozycją klasyczną, przede wszystkim z uwagi na walory metodologiczne; ponadto J. Chałasiński, *Parafia i szkoła parafialna wśród emigracji polskiej w Ameryce*, Warszawa 1935, ss. 85. Z powojennych: E. Ciupak, *Kultura religijna wsi*, 1961, ss. 190, oraz *Kult religijny i jego społeczne podłoże*, 1965, ss. 478.

nomiczno-socjologicznych rozpraw i studiów, w tym również monografii społeczności lokalnych, do czysto empirycznych badań społecznych skutków industrializacji i urbanizacji bądź w przekroju problemowym, bądź regionalnym, posługując się wszystkimi współcześnie znanymi metodami i technikami badawczymi. W stosunku do okresu międzywojennego można śmiało mówić o znacznym rozszerzeniu tematyki na skutek objęcia badaniami nowych dziedzin, jak np. problematyki zawodu, przemian w kulturze masowej, modernizacji gospodarstwa rolnego czy też dyfuzji nowości rolniczych. Jeszcze większemu wzbogaceniu uległy metody badań i analiz zebranego materiału. Wyraźnie zaznaczył się w tej dziedzinie po wojnie silny wpływ socjologii amerykańskiej, jednak — rzecz interesująca — silniejszy w polskiej socjologii ogólnej niż socjologii wsi, gdzie nadal korzysta się w większym stopniu niż w innych działach z analiz historycznych, dokumentów osobistych i badań statystyczno-ekonomicznych. Innym zjawiskiem godnym podkreślenia jest zarysowująca się coraz wyraźniej w polskiej socjologii wsi tendencja do międzydyscyplinarnych studiów (przykład — monografia wsi Żmiąca, zob. przyp. 14) oraz rozmach w stosowaniu panelowych badań. Jedne z największych zapewne w światowej socjologii to badania ankietowe Zakładu Społecznej Struktury Wsi Instytutu Ekonomiki Rolnej, bo na próbie 120 wsi (16 tys. rodzin) i powtarzane systematycznie co 5 lat (pierwsze w 1947 r.). Ich owocem jest szereg cennych publikacji książkowych i artykułów.

OSIĄGNIĘCIA I BRAKI

Pewną miarą zainteresowania polską socjologią wsi za granicą są urządzane ostatnio seminaria polsko-włoskie, polsko-francuskie, coraz aktywniejszy udział polskich socjologów w badaniach międzynarodowych, wreszcie numer włoskiego czasopisma „Quaderni di sociologia rurale” (nr 1 z 1963 r.), poświęcony całkowicie polskiej socjologii wsi²⁶. Merytoryczne osiągnięcia socjologii wsi w Polsce Ludowej są więc znaczne, choć różne, zależnie od dziedziny. Ogólnie można powiedzieć, że są duże na odcinku migracji, ustroju rolnego i struktury klasowo-zawodowej, sił społecznych na wsi oraz procesu demokratyzacji warunków życia; równie niemal znaczne w dziedzinie przemian kulturowych i kultury masowej, systemów wartości, aspiracji i tendencji młodzieży wiejskiej.

Przykładowo można przytoczyć tu niektóre osiągnięcia socjologii wsi świadczące o jej praktycznej użyteczności. Oto badania socjologiczne dostarczyły dokładniejszych danych o strukturze ekonomicznej niż spisy powszechne czy rolne odnośnie do wielu dziedzin, np. stopnia obciążenia

²⁶ Autorami artykułów ze strony włoskiej był W. Giusti, ze strony polskiej: B. Gałęski, M. Pohoski, M. Dziewicka, M. Trawińska-Kwaśniewska, Z. T. Wierzbicki, A. Sianko, A. Olszewska-Ladykova.

gospodarstw rolnych spłatami rodzinnymi i ich hamującego wpływu na wzrost produkcji rolnej²⁷; gruntowne badania o emigracjach wykazały m. in. rolę emigracji wiejskiej w rozwoju miast oraz dały jej charakterystykę (m. in. wykazały, że emigracja zabrała z terenu wsi tę grupę ludności, która przed wojną była uważana przez farmerów za zbyt dużą nadwyżkę, chociaż ekonomiczne badania wykazały, że zjawisko to nie wyeliminowało marnotrawstwa pracy). Stwierdzono pozytywną korelację między intensywnością migracji a poziomem wykształcenia i negatywną korelację między intensywnością migracji a wielkością gospodarstwa, jak również zależności między migracjami, wiekiem i płacą²⁸.

Stwierdzono kierunki emigracji, typy zajęć (zawodów) wybieranych przez emigrujących, jak również dwie różne tendencje związane z różnymi postawami wśród ludności rolniczej pracującej w mieście: ulepszenie i powiększenie własnych gospodarstw i w ten sposób ich społecznej pozycji lub też integracji z ludnością miejską i zredukowanie swojej własności na wsi do działki²⁹. Badania socjologiczne rozwiąły mit klasowej polaryzacji ludności wiejskiej w warunkach socjalistycznych, wskazując na proces wewnętrznego różnicowania się ludności według kryteriów zawodu i urbanizacji (przeciwieństwa wieś — miasto). Aktualna sytuacja odbiega od marksowskiego stereotypu: brak konfliktu między grupami proletariatu i półproletariatu z jednej strony a grupą wiejskich kapitalistów z drugiej, ponieważ obie grupy są zbyt małe i zupełnie pozbawione wpływów. Tak więc układ społecznych sił na obszarach rolnych przedstawia skomplikowany obraz socjo-psychologicznych, ekonomicznych i historycznych czynników³⁰.

Z drugiej strony badania ujawniły mechanizm procesów demokratyzacji stosunków i postaw, procesów integracyjnych ludności różnych obszarów i kręgów kulturowych (również spoza Polski), obalając szereg stereotypów i mitów na ten temat (S. Nowakowski i inni, przy. 15, 17 i 21), dróg postępu gospodarczego i społecznego (akceptacja nowych środków technicznych i postaw „przedsiębiorcy” a wielkość gospodarstwa), zmiany postaw i stylu życia (np. farmerzy otrzymujący część dochodu ze źródeł pozarolniczych są bardziej zainteresowani w konsumpcji niż w produkcji, itp.)³¹.

Badania wśród młodych chłopów wykazały m. in., że nie łączą oni realizacji swoich osobistych aspiracji z posiadaniem farmy i że często istnieje rozdział między ich ideałami a wzorami zachowania we własnej lokalnej społeczności. Jednocześnie stwierdzono malejącą społeczną wartość ziemi, zanik powstałego wokół niej mitu, coraz częstsze ceniecie sobie

²⁷ Por. przypis 20 — A. Szemberg, op. cit., i inni.

²⁸ Por. przypis 18 — M. Pohoski i inni.

²⁹ Por. przypisy 17 i 18.

³⁰ Por. B. Gałęski, *Chłopi i zawód rolnika oraz Społeczna struktura wsi*.

³¹ Por. przypisy 20, 24 i 25.

takich wartości, jak wykształcenie, pewne zawody pozarolnicze itp. co często nie idzie w parze z zachowaniem i postawami uwarunkowanymi spełnianą rolą farmera i właściciela (B. Gałęski, J. Turowski, Z. T. Wierzbicki i inni).

Niezwykle interesujące było stwierdzenie zależności procesów demograficznych od struktury rolnej w sensie pozytywnej korelacji między wielkością rodziny a obszarem gospodarstwa (póki nie wkracza pod wpływem miasta czynnik kontroli urodzin)³².

*

Na zakończenie wspomnijmy o cieniach i brakach. W dziedzinie metodologicznej pewne zastrzeżenia budzi bezkrytyczne stosowanie niektórych metod amerykańskich, nie zawsze najwłaściwszych bądź z uwagi na przedmiot badań, bądź na dość specyficzne, polskie warunki. Dotyczy to nie tylko powszechnej dążności do kwantytatywnego przede wszystkim ujmowania zjawisk i zagadnień, lecz również powszechnego posługiwania się i — co gorsze — wyłącznego często ograniczania się do metody ankietowej³³.

W dziedzinie problematyki niepokoi pewna jednostronność, wynikająca zarówno z zaniku przedwojennych kierunków (Znanieckiego i Bujaka), jak również Skoncentrowania badań nad skutkami industrializacji, najważniejszego wprawdzie dla naszego kraju, lecz nie jedyne go wartego zbadania procesu. Ujemnym skutkiem tego było więc opóźnienie badań na innych odcinkach. I tak, stosunkowo niedawno dopiero podjęto badania nad typologią wsi, społecznościami lokalnymi w spółdzielniach produkcyjnych i majątkach państwowych, nad postępem rolniczym i modernizacją gospodarstw wiejskich. Na pewno na zbyt jeszcze małą skalę są prowadzone badania w dziedzinie przemian społeczno-religijnych, rodziny wiejskiej i życia rodzinnego, organizacji i instytucji wiejskich, np. szkół, kółek rolniczych, spółdzielczości pomocniczej, jak również nad społecznościami lokalnymi jako grupami. Odłogiem jeszcze leżą takie np. dziedziny, jak oświata rolnicza, zdrowie i sytuacja ludzi starych na wsi..

Za zupełnie niewystarczające w stosunku do ich rozwoju ilościowego należy uznać opracowania oparte na materiałach autobiograficznych, a to na skutek zaniedbania prac nad ich metodologią, tak obiecująco rozpoczętych przed wojną przez Znanieckiego, Krzywickiego, Grabskiego i Chałasińskiego. Organizatorzy obecnych konkursów i wydawcy ograniczają się niemal wyłącznie do wydawania zbiorów- autobiografii, akcji efektownej, lecz i najłatwiejszej, nie przestrzegając ponadto najczęściej

³² W. Styś, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, 1958, ss. 556, również Z. T. Wierzbicki, op. cit.

³³ W ostatniej sprawie zob. Z. Gostkowski, *Niektóre zagadnienia adekwatności technik badawczych w krajach na drodze rozwoju*, Przegląd Socjologiczny 1966, t. XIX, z. 2, s. 33.

minimum wymogów metodologicznych. Jest faktem charakterystycznym, iż w okresie powojennym w przeciwieństwie do przedwojennego (kilka pozycji) nie ma ani jednej pracy teoretycznej w tej dziedzinie. Zarzut ten można do pewnego stopnia uogólnić: (powojenna socjologia wsi w Polsce jest bogata w prace empiryczne, lecz cierpi ciągle na brak prac teoretycznych, generalizujących i syntetyzujących zebrany materiał faktograficzny, chociaż wydaje się, że ostatnio pojawiły się pierwsze oznaki zmiany na lepsze, co warto odnotować³⁴. Być może, że jedną z przyczyn tego jest brak katedr socjologii wsi na uniwersytetach³⁵. Fakt zaskakujący jeśli zważyć, że połowa ludności w Polsce mieszka na wsi, a około 38% żyje głównie z rolnictwa.

Mimo tych braków polscy socjologowie wsi mogą z optymizmem patrzeć w przyszłość. W zasadzie proces formowania się socjologii wsi, rozpoczęty w początkach XX w., pięknie rozwinięty w latach trzydziestych, został zakończony niewątpliwie dużym skokiem naprzód po 1956 r., jeśli uwzględnimy przerwy spowodowane wojną i trudnościami okresu późniejszego. Obecnie kilka silnych ośrodków naukowych, przede wszystkim Zakład Socjologii Wsi Polskiej Akademii Nauk, jak również własne pismo „Roczniki Socjologii Wsi” są w pewnym stopniu gwarantami dalszego pomyślnego rozwoju.

UN DEMI SIÈCLE DE SOCIOLOGIE RURALE EN POLOGNE

Résumé

Bien que déjà au XIX siècle fussent parues des études ethnographiques et historiques à caractère partiellement sociologique, les vrais débuts de la sociologie rurale datent des premières années du XX siècle, avant la parution de „The Polish Peasant in Europe and America (1918) de Thomas et Znaniecki. Cette publication n'a pas eu d'influence sur la première période du développement de la sociologie* en Pologne, le rôle décisif a été joué en ce temps-là par les études de L. Krzywicki (entre autres a Question agraire" 1903), F. Bujak (les monographies rurales, 1902 et 1903), W. Grabski (depuis 1910).

Ce dernier peut être considéré comme le vrai créateur de la sociologie rurale: en 1936 il fonda l'Institut de Sociologie Rurale a Varsovie et se mit à publier le premier périodique consacré à la sociologie rurale „Les Annales de la sociologie rurale". Cette date marque le commencement de l'âge d'or dans le développement de cette discipline scientifique; c'est alors qu'apparaissent les célèbres travaux de J. Chałasiński (La Jeune génération paysanne), S. Czarnowski (Les Fondements du mouvement paysan), J. Bystroń (La Culture populaire), K. Krzywicki (une série de mémoires et d'études statistico-économiques qui les complètent) et d'autres.

Après la seconde guerre mondiale, à l'exception de la période stalinienne la

³⁴ Na przykład cytowana praca B. Gałęskiego *Chłopi i zawód rolnika*.

³⁵ Socjologii wsi naucza się jako oddzielnej dyscypliny tylko na Uniwersytecie Warszawskim oraz w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Zob. S. Gałęski, *Rural Sociology in Poland*, Sociologia Ruralis 1966, nr 1, s. 76.

sociologie rurale s'est développée d'une manière favorable en élargissant grandement ses thèmes et en enrichissant sous l'influence de la sociologie américaine, ses méthodes et le côté technique de ses recherches, surtout des plus importantes enquêtes-panel en Europe: répétée tous les cinq ans dans les mêmes 120 villages.

Par comparaison avec la période d'avant guerre on observe une évolution marquée des recherches théoriques à orientation et économiques vers de recherches purement empiriques, visant principalement à l'étude des conséquences sociales de l'industrialisation et urbanisation du pays.

Ce sont surtout les problèmes de la migration de la campagne vers la ville qui sont bien analysés (M. Pohoski, M. Dziewicka, W. Makarczyk, R. Turski et d'autres), les problèmes de modifications des classes sociales et professions dans la structure de la population rurale (B. Gałęski), les transformations des communautés locales au cours d'une longue période (Z. T. Wierzbicki) et sous l'influence de l'industrie contemporaine (J. Turowski, D. Gałaj, et d'autres), les modifications des conditions matérielles de la vie, de la culture et des coutumes.

Ce tableau ne manque néanmoins pas d'ombres: ainsi 1) une grande supériorité quantitative d'études empiriques s'exprime aux générales et théoriques; 2) une certaine partialité de ses études, qui la rejection de la direction d'un courant de recherches entamées d'une manière si intéressante par Znaniecki, que par l'omission de nombreux problèmes importants qui ne sont pas directement liés à l'industrialisation du pays.